

УДК 338.48:502

Н. І. Здановіч

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

**ТРАДЫЦЫЙНАЯ КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ
ЯК РЭСУРС ЭКСКУРСІЙНА-ТУРЫСЦКАЙ ДЗЕЙНАСЦІ**

Прыродны патэнцыял і нацыянальны каларыт з'яўляюцца самым прывабным турыстычным прадуктам у Беларусі. Рэсурсы патэнцыял фальклору для развіцця практычна ўсіх відаў турызму невычэрпны. Шматвяковыя назіранні за надвор'ем, паводзінамі жывёл і птушак увасобіліся ў шэраг прыкмет. Яны не толькі аздобяць экскурсійны расказ, але і ўзбагацяць экскурсантаў новымі практычнымі ведамі. Народная этымалогія замацавала ў легендах і паданнях самыя істотныя рысы прыродных аб'ектаў (прадстаўнікоў расліннага і жывёльнага свету). Легенды, прыкметы і павер'і заўжды ўпляталіся ў сцэнарыі каляндарных святаў, абрадаў і гульніў – нязменных атрыбутаў традыцыйнай культуры. Эпіцэнтрамі такіх святаў ці анімацый павінны стаць міфалагічныя персанажы (найперш богі пораў года і духі прыродных стыхій). Яшчэ адзін рэсурс, які амаль не выкарыстоўваецца, – культавыя камяні.

Ключавыя словы: фальклор, традыцыйная культура, прадстаўнікі расліннага і жывёльнага свету, богі пораў года і духі прыродных стыхій, экскурсійны расказ, экалагічная сцяжынка.

N. I. Zdanovich

Belarusian State Technological University

**TRADITIONAL CULTURE OF BELARUS
AS A RESOURCE OF EXCURSION AND TOURIST ACTIVITY**

Natural potential and national colour are the most attractive tourist product in Belarus. The resource potential of folklore for the development of almost all types of tourism is inexhaustible. The centuries-old observations of weather, animals and birds behavior are embodied in a number of weather sayings. They not only decorate the excursion narrative, but also enrich the excursionists with new practical knowledge. Folk etymology has fixed in legends and lore the most significant features of natural objects (representatives of flora and fauna). Legends, folk sayings and beliefs have interwoven into the scenarios of calendar holidays, rites and games, which have been permanent attributes of traditional culture. Mythological characters (especially gods of seasons and spirits of the elements) should become the epicentres of such holidays or animations. Another resource, which is hardly ever used, are cult stones.

Key words: folklore, traditional culture, representatives of flora and fauna, gods of seasons and spirits, excursion narrative, ecological path.

Уводзіны. Адною з асноўных мэт у праграме развіцця турызму ў Беларусі была і застаецца задача развіцця ўязнога і ўнутранага турызму праз аграэкатурызм. Прыродны патэнцыял і нацыянальны каларыт з'яўляюцца самым прывабным турыстычным прадуктам ў Беларусі, як і ў іншых краінах свету, якія збераглі гэтыя рэсурсы. Калі пра захаванне прыроды дбаюць праз стварэнне сістэмы нацыянальных паркаў, запаведнікаў і заказнікаў, то ў галіне захавання і выкарыстання традыцыйнай культуры і, у прыватнасці, фальклору такая сістэма адсутнічае. Рэсурсы патэнцыял яго для развіцця практычна ўсіх відаў турызму невычэрпны. Даследчыкі фальклору лічаць яго «мастацкай энцыклапедыяй народнага жыцця» [1, с. 6]. Шматвяковыя назіранні за надвор'ем, паводзінамі жывёл і птушак увасобіліся ў шэраг вартых увагі прыкмет, якія не толькі аздобяць экскурсійны расказ, але і ўзбагацяць экскурсантаў новымі практычнымі ведамі. Яны часцей за ўсё паведамляюць пра характар будучага надвор'я, асаблівасці будучага ўраджаю, вытлумачваюць паводзіны жывёл. Некалі пры-

меты «дазвалялі рацыянальна размеркаваць чалавеку свае заняткі, своечасова пасеяць ці ўбраць ураджай, засцерагчы сябе і гаспадарку ад нечаканасцяў прыродных стыхій» [1, с. 7]. Гэтыя станоўчыя бакі прыкмет застаюцца актуальнымі і ў наш час, але гэта яшчэ і цудоўная магчымасць выкарыстаць фальклорныя матэрыялы ў пуцывой інфармацыі на загарадных экскурсіях, зрабіць адпаведны акцэнт на аб'екты пры правядзенні прыродазнаўчых экскурсій у нацыянальных парках, запаведніках, заказніках, на экасцежках.

Асноўная частка. Народная этымалогія замацоўвае ў легендах і паданнях самыя істотныя рысы прыродных аб'ектаў. Найбольшая колькасць паданняў датычыцца расліннага свету. Падчас экскурсій праз іх змест лягчэй замацоўваюцца знешнія прыкметы ці істотныя рысы раслін і дрэваў.

Напрыклад, асіна беспамылкова вызначаецца па трапятанні лістоты. Паданне тлумачыць прычыну тым, што асіна – праклятае Богам дрэва, якое дрыжыць ад страху і сорама за тое, што прыняло Іуду, які на ёй павесіўся. Другая легенда распавядае, што ў асіну ператварыла маці ляні-

вую дачку, пракляўшы яе за гультайства. Дрыжыць дрэва кожным лісточкам, бо дачцэ сорамна за сябе і страшна ад мацярынскага праклёну. Аднак калі маці апамяталася і ўбачыла, што яна нарабіла, ад гора рукі яе павіслі як плечы, і стала яна бярозаю (бярозаю павіслаю) [1, с. 154].

Істотная характарыстыка алешыны – крываваы колер драўніны. Легенда тлумачыць, што гэта – следства няўдалай інтрыгі Чорта. Выразаны ім з дрэва воўк замест таго, каб укусіць Бога, кінуўся на свайго творцу. Рагуючыся на алешыне, той раздраў скуру ды акрывавіў ёю драўніну [1, с. 150]. Таму алешыну ўжываюць толькі на дрывы.

У міфалагічных уяўленнях назіраецца з’ява кантамінацыі (злучэння) дахрысціянскіх і хрысціянскіх уяўленняў. Наглядны прыклад – уяўленне пра самае свяшчэннае наша дрэва – дуб. У дахрысціянскія часы ён лічыўся дрэвам вярхоўнага бога – Пяруна. Таму, прыкладам, агонь для купальскага вогнішча належала здабываць трэннем толькі дубовых чурбачкоў. Магутныя і высокія, дубы прыцягваюць маланкі, таму стаяць пад дубам у навальніцу небяспечна. Аднак народная этымалогія тлумачыць гэта зусім іншым: лічылася, што пад каранямі яго хаваюцца ад перуновых стрэлаў (ці стрэлаў Св. Іллі) д’яблы (сімвал зла ўжо ў хрысціянстве), і менавіта на іх скіраваны маланкі. Такім чанам, мы бачым, што рацыянальнае і прымхлівае могуць стаяць зусім поруч і датычыцца адных і тых жа фактаў.

Здараецца, што вусныя выказванні абавіраюцца не на рацыянальны чалавечы вопыт, а на адвольныя меркаванні, часам памылковыя. Прыкладам гэтага можа быць уяўленне пра елку. Яна лічыцца ў народзе бласлаўненым дрэвам, бо яно хавала Маці Божую і Хрыста падчас уцёкаў у Егіпет. «За тое Бог благаславіў і асвяціў гэтае дзерава і вялеў яліну заўжды на Каляды да на Вялікдзень ставіць у хаце ці затыкаць за абразы. Як на Вадохрышча свецяць на Ярдані ваду, то кругом ставяць маладыя ялінкі, каб закрыць святую воду ад усялякае нечысці» [1, с. 155]. Аднак уяўленне пра тое, што быццам бы маланка за тое ў яліну ніколі не б’е, – памылковае.

Вытлумачэнне надзвычайнай ураджайнасці ляшчыны не менш своеасаблівае і звязана таксама з хрысціянствам. Легенда распавядае, што аднойчы Хрыстос ішоў па лесе і згладнеў. А наталіў голад арэхамі, таму і блаславіў гэтую расліну. «От затым як ссякуць адну арэшыну, то замест яе вырасце дзесяць» [1, с. 151].

Лазовыя зараснікі лічыліся небяспечным месцам пасля Вадохрышча, бо чэрці ўцякаюць з асвечанай вады, дзе зімавалі, менавіта ў лазняк.

Паходжанне рабіны, што даволі часта высаджваецца ўздоўж дарог, звязана са старазапаветным персанажам: яна нарадзілася са слёз выгнанай з раю Евы. І дрэва помсціць усім, хто пасягае на яго: бяда чакае не толькі таго, хто

ссячэ дрэва, але нават ад з’едзеных не ў пару (да маразоў) ягад быццам будуць балець зубы.

Існавалі павер’і пра «добрыя» дрэвы. Лічылася, што каля хаты, звычайна на мяжы сядзібы, трэба садзіць бярозу ці клён, бо яны прыносяць людзям шчасце. А спаць трэба на дубовых дошках, тады чалавеку перадасца моц і даўгавечнасць гэтага дрэва.

Дрэва было асноўным будаўнічым матэрыялам у Беларусі. Але ссякаць на свае патрэбы розныя дрэвы трэба было ў розныя фазы месяца, каб не пайшлі трэшчынамі: бярозу – на маладзік; асіну – на сходы; лістоўніцу – пад поўню [1, с. 149].

Чалавек жыве ў суладдзі з прыродай, уважліва сачыць за зменамі стану раслін у розныя поры года і трапна выбірае з мноства варыянтаў падыходзячую для яго патрэб расліну. Таму расліны сталі маркерамі, своеасаблівымі ўдзельнікамі самых галоўных святаў. І застаецца толькі здзіўляцца дакладнасці выбару. Напрыклад, вярба стала сімвалам Дабравешчання па дзвюх прычынах: біялагічнай і сімвалічнай. Біялагічная – таму што гэта першая расліна, якая абуджаецца ад зімовага сну, калі ўсе дрэвы яшчэ не маюць покрыва. Сімвалічная – таму што форма лістоў яе аддалена нагадвае форму пальмавых лістоў, галінкамі якой віталі Хрыста пры ўваходзе ў Іерусалім.

Такіх «святочных» раслін яшчэ некалькі: бяроза, клён і аер, радзей ліпа і дуб – атрыбуты светлага веснавога свята – Тройцы, ці Сёмухі, як яго называюць беларусы. Ім упрыгожваюць не толькі храмы, але і надворкі і хаты. «Май» нельга паліць у печы, а толькі на купальскім вогнішчы.

Дрэвы для чалавека былі своеасаблівымі «біялагічнымі гадзіннікамі» – па іх вызначаўся час пачатку разнастайных спраў ці рабіліся прагнозы на ўраджай ці надвор’е.

Так, гаспадыні стараліся сеяць буракі і моркву, пакуль чаромха не зацвіце, інакш «яны у ствол пойдуць» [1, с. 314].

Лічылася, што калі бяроза распусціцца раней за альху – будзе сухое лета, а разам – дык макрэйшае, але ўраджайнае.

Шмат жалудоў на дубах – да цёплай зімы, але не будзе ўраджаю збожжа.

Калі ўлетку шмат грыбоў, дык зіма будзе працяглай.

«Калі алешына ў час цвету дае шмат “завушніц”, то налета будзе добры ўраджай гароху» [1, с. 314].

Нават пачатак некаторых спраў звяралі па дрэвах: лічылася, што купацца можна смела толькі пасля таго, як распусціцца лясны дуб. Калі гром упершыню грымеў на «голы» дуб, гэта прадвешчала галодны год.

Увогуле маланкі, «перуноў» вельмі баяліся і стараліся засцерагчы сябе і сядзібу ад яе. Палешукі верылі, што кветкі наготкі не дапускаюць перуноў – таму іх стараліся садзіць у кожным садзе [1, с. 157].

Не менш уважліва, чым за раслінамі, назіралі людзі за жывёльным светам. Некаторыя назіранні маюць безумоўна навукова-пазнавальнае значэнне, трапна адзначаюць самыя істотныя прыкметы ў знешнім выглядзе прадстаўнікоў нашай фауны. А вось тлумачэнне, часам казачна-фантастычнае, – цудоўная глеба для запамінання гэтых істотных прыкмет, характарыстык падчас правядзення экскурсій па вальерах, у паляўнічых гаспадарках ці на прыродазнаўчых экскурсіях.

Найчасцей людзі шукалі адказу на пытанне – «чаму». Чаму ў зайца кароткі хвост? «Бог яму выляпіў надта доўгія вушы, а на сэрца не хапіла гліны, дык адарваў хвост, кідаючы толькі адростачак, ... да й зрабіў маленькае сэрца. Ось чаму ён усіх баіцца, а яго ніхто» [1, с. 103].

Чаму ў савы каціныя вочы? Бо сава захацела бачыць уночы, як кот, дык Бог памяняў ім галовы, бо каціныя вочы не ўлазілі ў савіныя вачніцы. Аднак людзей здзіўляла і стракатае пер'е савы. Легенда распавядае, што аднойчы верабей за нешта праштрафіўся перад птушкамі і схаваўся ад іх у дупле з маленькай адтулінкаю. Птушкі вырашылі падпільнаваць яго, калі будзе вылазіць адтуль. Але на ноч намовілі саву, каб яна папільнавала замест іх. Аднак сава, якая была яшчэ голая, без перкаў, запатрабавала плату за працу – з кожнай птушкі па перку. Вераб'я не ўсцерагла, але засталася з рознакаляровым футрам. А вось вераб'я птушкі ўсё ж пакаралі: «стрыножылі». З той пары ён можа толькі скакаць абедзвюма лапкамі.

У аснове паходжання ўсяго жывога ляжыць пераважна ідэя стварэння ці ператварэння. У апошнім выпадку гэта пакаранне чалавеку, якога ператвараюць, за нешта. Мядзведзь, як вядома, – гэта гультай і злодзей, які «выдзіраў» мёд з чужых борцаў, а бусел – цікаўны чалавек, які не паслухаўся Бога і зазірнуў у торбу за плячыма, у якой нешта шпелела, пішчэла і варочалася [2, с. 59].

Але калі істот з добрымі якасцямі стварыў па легендзе Бог, дык усё, што шкодзіць ці не падабаецца чалавеку – стварэнне чорта. Апошні звычайна падглядаў за Богам і паўтараў усё за ім, але заўсёды нешта блытаў ці рабіў са злымі намерамі. Так, Гасподзь, кінуўшы па ветры жменю пяску, стварыў птушак, а ў д'ябла атрымаліся мошкі, камары, авады ды ўсялякі гнюс. Ратуючыся ад укусаў, чорт кінуўся ў багну. А ўсялякая жамыра таму заўжды круціцца над балотам, што чакае, пакуль ён адтуль вылезе. Ды і само балота і горкі ўтварыў чорт са схаванай ад Бога ў роце зямлі [2, с. 72].

А вось пчолы – «найлепшыя казюлькі», па адной з легенд, нарадзіліся з дзявочых слёз, а пчаламатка – гэта слёзы Спаса.

З жывёламі і птушкамі звязана шмат прыкмет і павер'яў па прадказанні часу надыходу вясны.

Жаваранкі з'яўляюцца на восьмы-дзевяты тыдзень пасля Каляд. Таму лічацца вестунамі вясны. Прылятаюць яны так рана, што людзі сумняваліся, што яны адлятаюць у вырай, і меркавалі, што зімуюць яны недзе пад каменем, у дупле ці яшчэ недзе.

Амаль тое ж думалі і пра ластавак, толькі месцам іх зімоўкі лічылі дно ракі.

А вось сапраўдная вясна настае, калі пачынае кукаваць зязюля.

І самым першым, як заўважылі людзі, вывадзіць птушанят крумкач. Аднак тлумачэнне гэтаму ізноў казачна-фантастычнае: ён павінен паспець да часу, пакуль не прагнуцца мурашкі, бо крумкач прайграў ім спрэчку і мусіць аддаць за гэта дзяцей.

З птушкамі і жывёламі, яшчэ больш чым з раслінным светам, звязаны шматлікія прагнозы на ўраджай.

Напрыклад, калі пчала з вулля вылятала напярэдадні Дабравешчання – гэта азначала, што добры, пчэльны будзе год, калі пазней – не. Калі на дубе шмат жалудоў – шмат мёду будзе.

Калі бусел выкіне з гнязда яйка – чакай неўраджаю. Калі выкіне птушаня – чакай голаду.

Шматлікія прыказкі і прымаўкі, а таксама прыкметы, у якіх узгадваюцца жывёлы, часцей за ўсё мелі засцерагальнае значэнне і выконвалі ахоўную ролю (часам не толькі для жывёлы, але і для чалавека), нягледзячы на тое, што ў іх часта бачныя неверагодныя здагадкі і меркаванні, далёкія ад навуковасці.

«Забраць гарэхі ў вавёркі – як хлеб у чалавека. Хто гэта робіць, той яшчэ да старасці страціць усе зубы».

«Хто заб'е бобра – таму не будзе добра». Асабліва старанна аберагала традыцыя буслоў.

Не падлягалі абароне толькі паўзуны: наадварот – народная традыцыя прадпісвала забіваць змей. «За адну забітую змяю Бог даруе чалавеку дванаццаць грахоў, а за дванаццаць забітых у адзін дзень змей самаму страшнаму грэшніку даруюцца ўсе грахі» [1, с. 36]. «Хто пашкадуе стрэчаную змяю і наўмысна не заб'е яе, на таго тры дні не будзе свяціць сонца» [1, с. 137].

Хутчэй за ўсё, гэтыя прадпісанні – сведчанне страху чалавека перад гэтымі істотамі – страху памерці праз іх укусы.

Легенды, прыкметы і павер'і заўжды ўпляталіся ў сцэнарыі каляндарных святаў, абрадаў і гульняў, што з'яўляліся нязменнымі атрыбутамі традыцыйнай культуры. Аднак яны могуць быць толькі элементамі, аздобаю пуцявой інфармацыі, дапаўненнем сцэнарыяў на анімацыйных экскурсіях. Эпіцэнтрамі ж такіх святаў ці анімацый павінны стаць міфалагічныя персанажы.

Імі нападзіліся казкі і легенды, калі размова ішла пра таямнічы Сусвет, паходжанне прыродных з'яў, жыццё чалавека ў адведзенай яму прасторы. «Багамі і дэманічнымі істотамі ў

беларусаў некалі была напоўнена ўся навакольная прырода – ад зямных нетраў да недасягальнага Космасу» [3, с. 15].

Самымі перспектыўнымі персанажамі нашай міфалогіі, здатнымі аздобіць экскурсійны расказ і наладзіць тэатральнае дзейства, з’яўляюцца богі пораў года.

Не ўсе міфалагічныя персанажы былі аднолькава папулярнымі ў народзе, не ўсе засталіся ў яго памяці. Прыклад выкарыстання вобраза Зюзі (знакаміты «Зюзя Паазерскі» быў дастаткова папулярным, што дазваляла шэраг гадоў прывабліваць экскурсантаў на паездкі ў бок Паставаў) павінен натхняць на крэатыў у гэтым кірунку.

ЛЯЛЯ і ЦЕЦЯ – недаравальна забытыя багіні вясны і лета – найбольш «турыстычных» пораў года [3, с. 532, 589]. Каму як не ім быць гаспадынямі аграсядзібаў і частаваць гасцей дарамі адпаведнай пары года і тым самым папулярываць традыцыйную беларускую кухню, традыцыйны касцюм і прапаноўваць розныя мерапрыемствы з арсенала традыцыйнай культуры ў адпаведнасці з кантынентам экскурсантаў.

Магчымасці выкарыстання персанажаў беларускай дэманалогіі прадэманстраваў Балотнік у Бярэзінскім запаведніку. На экалагічнай сцяжыцы ў батанічным садзе Негарэлага, у музеі лесу ў Заслаўі таксама паспяхова выкарыстоўваюцца вобразы духаў розных стыхій (лесу, вады, дома).

Яшчэ адным рэсурсам для развіцця экскурсійна-турысцкай дзейнасці з’яўляецца выкарыстанне

«маўклівых сведкаў мінуўшчыны» – культавых камянёў, раскіданых па тэрыторыі Беларусі. Авеянныя легендамі, яны да нашага часу з’яўляюцца аб’ектамі пакланення мясцовага насельніцтва. Толькі нязначная частка іх уключана ў якасці асобных аб’ектаў у экскурсійныя маршруты. А ўнікальны комплекс ля вёскі Бікульнічы, які, на думку навукоўцаў, з’яўляўся не толькі дахрысціянскім цэнтрам святкавання Купалля, але і астранамічнай абсерваторыяй, беларускім Стоўнхенджам, не толькі не выкарыстоўваецца як турыстычны аб’ект, але і паступова разбураецца.

Заклучэнне. Традыцыйная духоўная культура Беларусі мае разнастайныя рэсурсы для выкарыстання ў экскурсійна-турысцкай дзейнасці. Легенды і паданні ў большасці замацоўваюць веды пра істотныя рысы знешняга выгляду фларыстычных аб’ектаў ці паводзін жывёл. Іх выкарыстанне дазволіць у нязмушанай форме замацаваць гэтыя рысы ў памяці патэнцыйных экскурсантаў, тым самым выконваць адукацыйную функцыю экскурсіі. У міфалагічных уяўленнях назіраецца з’ява кантамінацыі (злучэння) дахрысціянскіх і хрысціянскіх уяўленняў. Аднак у іх выразней прасочваецца верхні пласт – хрысціянскі. Міфалагічныя ўяўленні аб’ектыўна выконваюць засцерагальную функцыю – прадухіляюць бяздумнае вынішчэнне лесу, асобных відаў дрэваў і тым самым садзейнічаюць экалагічнаму выхаванню экскурсантаў ці засцерагаюць ад кантактаў з небяспечнымі для чалавека жывёламі.

Літаратура

1. Зямля стаіць пасярод свету. Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн. 1 / уклад. У. Васілевіч. Мінск: Маст. літ., 1996. 591 с.
2. Легенды і паданні. Беларуская народная творчасць / уклад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі, Мінск: Навука і тэхніка, 1983. 544 с.
3. Зямная дарога ў вырай. Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн. 3 / уклад. У. Васілевіч. Мінск: Маст. літ., 1999. 654 с.

References

1. *Ziemia staic' pasiarod sviatu. Bielaruskija narodnyja prykmiety i pavierji. Kn. 1* [The Earth stands in the middle of the world. Belarusian folk signs and beliefs. Vol. 1]. Compiled by U. Vasilevich. Minsk, Mast. lit. Publ., 1996. 591 p.
2. *Liehiendy i padanni. Bielaruskaja narodnaja tvorchasc* [Legends and lore. Belarusian folk art]. Compiled by M. Ya. Grynblat, A. I. Gurski. Minsk, Navuka i tehnika Publ., 1983. 544 p.
3. *Ziamnaja daroha u vyray. Bielaruskija narodnyja prykmiety i pavierji. Kn. 3.* [Earthly journey to heaven. Belarusian folk signs and beliefs. Vol. 3]. Compiled by U. Vasilevich. Minsk, Mast. lit. Publ., 1999. 654 p.

Інфармацыя пра аўтара

Здановіч Ніна Іванаўна – старшы выкладчык кафедры турызму і прыродакарыстання. Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт (220006, г. Мінск, вул. Свядлова, 13а, Рэспубліка Беларусь). E-mail: ninazdan@tut.by

Information about the author

Zdanovich Nina Ivanauna – Senior Lecturer, the Department of Tourism and Nature Management. Belarusian State Technological University (13a, Sverdlova str., 220006, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: ninazdan@tut.by

Поступила 23.02.2016